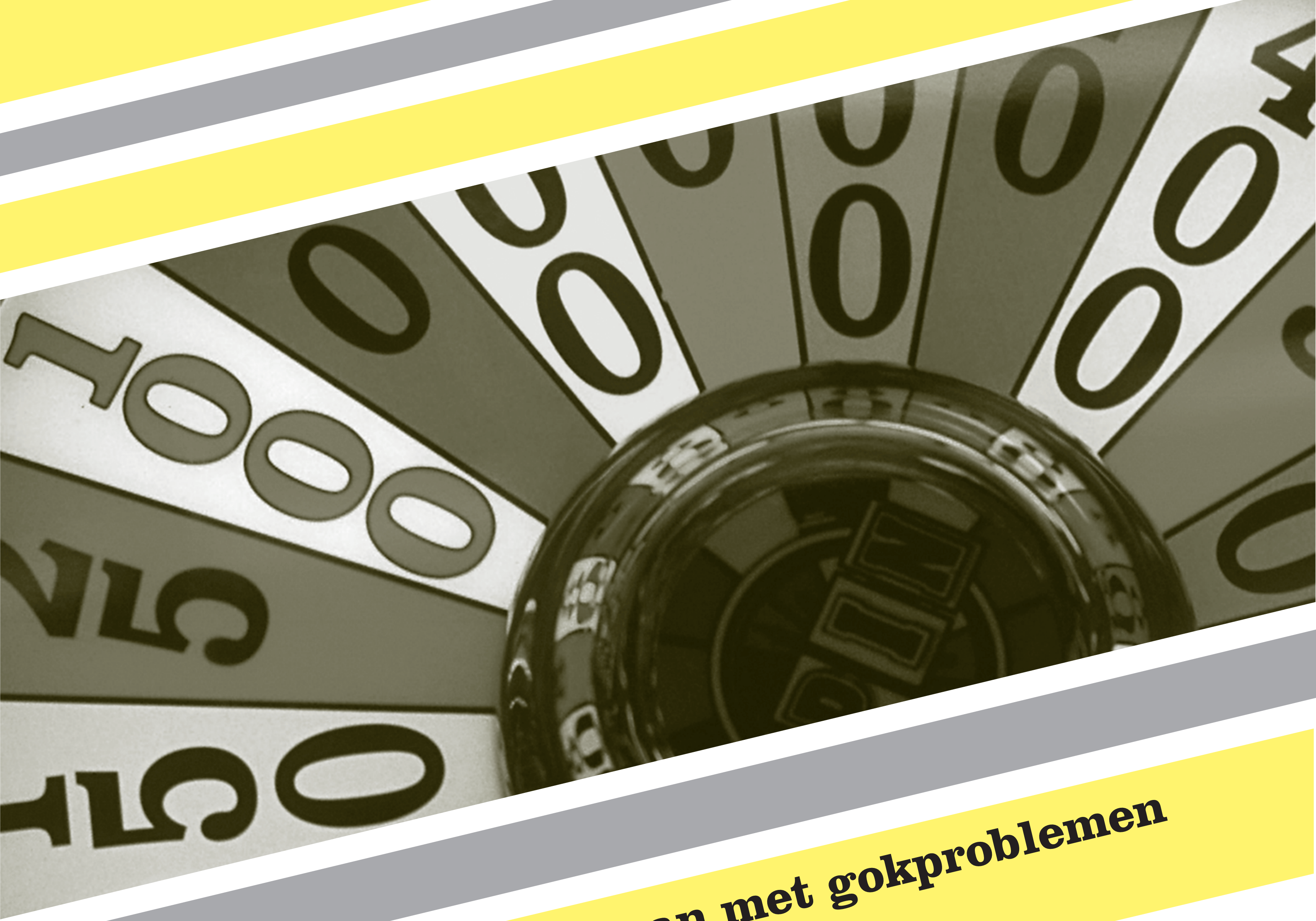
Gokken

Herkennen van en omgaan met gokproblemen bij cliënten in OCMW en CAW

VAD
VERENIGING VOOR ALCOHOL- EN ANDERE DRUGPROBLEMEN VZW

Gokken

Herkennen van en omgaan met gokproblemen
bij cliënten in OCMW en CAW

VAD
Vereniging voor alcohol- en andere drugproblemen vzw

Colofon

Auteur
Mia De Bock, VAD

Redactie
Annelies Bode, CGG Vlaams-Brabant Oost, Leuven
Leen De Mey, CGG VAGGA, verslavingszorg en –preventie, Antwerpen
Katrien Kellens, VGGZ, CAD Limburg, Genk
Rudi Reyners, provincie Vlaams-Brabant

Met dank aan

Marjolein De Paepe, Kansspelcommissie
OCMW Heusden-Zolder
OCMW Hechtel-Eksel
Dr. Ann Vuylsteke, huisarts
Kris Van Gerven, OCMW Kontich
Ilse De Greef, OCMW Leuven
Ilse Pierlet, OCMW Leuven
Ilse Van Erum, CAW Leuven
Lieve Polfliet, CAW Leuven
Sylvie De Souter, OCMW Brugge
Joke Claessens, stafmedewerker VAD
Kitty Messiaen, stafmedewerker VAD
Kathleen Raskin, stafmedewerker VAD
Inge Baeten, stafmedewerker VAD

Lay-out cover
Funcke & Co

Verantwoordelijke uitgever
F. Matthys, Vanderlindenstraat 15, 1030 Brussel
Wettelijk depotnummer: D/2010/6030/2

VAD, Vereniging voor Alcohol- en andere Drugproblemen vzw
Vanderlindenstraat 15, 1030 Brussel
T 02 423 03 33 | 02 423 03 34 | vad@vad.be | www.vad.be

INLEIDING

"Ik vermoed dat mijn cliënt gokt, maar zeker weet ik het niet. Hoe kan ik dit onderwerp het best ter sprake brengen?"

"De partner kwam vertellen dat mijn cliënt voor veel geld speelt op de bingo. Dus daar ging een groot deel van het leefgeld aan op. Ontelbare smoesjes heeft hij me verteld om aan extra geld te komen. Hoe moet ik hier nu verder mee?"

"Hoe komt het dat mijn cliënt blijft gokken ondanks alle schulden die hij heeft?"

"De cafébaas kwam vragen of onze dienst de gokschulden kon betalen van mijn cliënt. Moeten wij hier op ingaan?"

"Kan je verslaving aan gokspelen vergelijken met verslaving aan alcohol of drugs?"

Gokken is spelen voor geld waarbij iemand geld inzet op een bepaald spelresultaat dat geheel volgens toeval tot stand komt, zonder dat kennis of kunde van de speler daarbij een rol speelt. Het feit dat iemand geld kan inzetten maakt het voor de speler spannend. Het ervaren van die spanning maakt gokken aantrekkelijk. Voor vele spelers blijft het een ontspanning, maar anderen geraken eraan verslaafd.

Alhoewel er veel gelijkenissen zijn tussen cliënten met een gokverslaving en een alcoholverslaving zijn er ook verschillen en typische kenmerken. Daarom kan specifieke kennis over het gokgedrag de begeleiding van gokkende cliënten ondersteunen.
Zo hebben gokkers heel wat irrationele gedachten die het gokgedrag bestendigen. Ze denken bijvoorbeeld dat ze het spelverloop kunnen beïnvloeden en ze interpreteren spelverlies als 'bijna winst'.

Gokkers slagen erin om hun 'speelgedrag' goed te camoufleren (leningen, leugens, soms fraude …). Vandaar dat het vaak jarenlang duurt voor de omgeving ontdekt dat er een ernstig gokprobleem is.

Mensen met gokproblemen komen met zeer diverse klachten (pychische problemen, relatieproblemen, sociale of financiële problemen) naar eerstelijnsdiensten. De link naar gokproblemen is niet altijd duidelijk.
Deze brochure biedt aan hulpverleners handvatten om gokproblemen bespreekbaar te maken.
In deze brochure wordt regelmatig verwezen naar het **zelfhulpboekje gokken**[1].
In samenwerking met de alcohol- en drughulpverlening ontwikkelde VAD dit boekje met tips, vragenlijsten en korte opdrachten die gokkers kunnen helpen om te stoppen of te minderen met gokken. Dit boekje kunt u bestellen of downloaden op www.vad.be. Het is een handig hulpmiddel bij een gesprek over gokken.

[1] http://www.vad.be/media/28827/gokkenfin.pdf

INHOUD

Deel 1: Hoe kunt u gokproblemen herkennen?

1. Signalen

Karel is een man van 38 jaar, gescheiden van zijn tweede vrouw en vader van drie kinderen. De kinderen wonen bij zijn ex-echtgenote. Tot 6 jaar geleden werkte hij in een groot bedrijf. Hij is daar ontslagen omwille van een reorganisatie. In het begin had hij een aantal kortdurende jobs, maar daarna was hij een lange tijd werkloos. Hij klopte aan bij het OCMW omdat hij door de VDAB geschorst werd. Hij heeft ondertussen ook heel wat schulden gemaakt en kan al een tijdje het onderhoudsgeld voor de kinderen niet meer betalen. Karel is een zeer vlotte prater. Zijn gemoedstoestand kan sterk uiteenlopen. Soms is hij heel optimistisch. Dan verzekert hij de maatschappelijk werker dat zijn financieel benarde situatie een zeer tijdelijk gegeven is. Binnenkort vindt hij zeker werk, een eigen inkomen. Andere keren komt hij zeer down over: hij klaagt over slaap- en concentratieproblemen en over hoofdpijn. Alles en iedereen is tegen hem. Er heeft weer iemand bij hem ingebroken en zijn laatste centen zijn gestolen. Hij doet geen aangifte bij de politie want die kan toch niks doen. Over zijn echtscheiding is hij kort: zijn vrouw kon niet verdragen dat hij geen centen meer binnenbracht toen hij werkloos was. Geld was enorm belangrijk voor zijn ex: ze controleerde voortdurend zijn financiën. Dit maakte hem depressief. Hij hoopt dat het hier op het OCMW wat soepeler gaat.

Problematisch gokken kan zichtbaar worden op verschillende levensdomeinen.
De signalen verschillen van persoon tot persoon. Vele signalen zijn vaak verborgen en worden pas laat opgemerkt. Wees alert voor mogelijke gokproblemen als een groot aantal van deze signalen voorkomen bij eenzelfde persoon.
Financiële problemen komen het meest voor en zijn eerst zichtbaar. Zeker in begeleiding rond schuldbemiddeling en budgetbeheer is dit een belangrijk aangrijpingspunt om het gokken bespreekbaar te maken.

Financieel:

- schulden, onverklaarbaar verschil tussen inkomsten en uitgaven, geld of bezittingen verdwijnen;
- geld lenen (bij familie, vrienden, cafébaas …) en dat niet terugbetalen, niet noodzakelijke leningen;
- aanmaningen;
- geheimzinnigheid rond geld;
- opnieuw gaan gokken om verloren geld terug te winnen.

"Ik heb een mooie trui gezien voor mijn dochter. In de solden, een echt koopje! Ik wil hem kopen voor haar verjaardag. Wanneer het haar verjaardag is? Dat duurt nog wel eventjes, maar omdat het zo'n koopje is, wil ik hem nu al aanschaffen. Kunt u me dat geld voorschieten?"

"Ik ben mijn portefeuille kwijtgeraakt, waarschijnlijk gestolen uit mijn jas toen ik op de bus wachtte. En het ergste is dat ik net mijn leefloon ontvangen had."

"Binnenkort verwacht ik veel geld. Ik voel dat het geluk aan mijn kant is."

Lichamelijk:

- slaapproblemen
- slecht eten
- concentratieproblemen
- hoofdpijn
- andere verslavingsproblemen (alcohol, medicatie, illegale drugs …)

"Ik voel me de laatste tijd niet zo goed. Ik heb nergens veel zin in en slaap slecht. Misschien moet ik af en toe eens een slaappilletje nemen."

"Mijn handen stoppen alleen met trillen als ik achter de bingo sta."

***Studie/werk**:*

- school- of werkverzuim
- verslechterde prestaties op school of werk
- demotivatie
- vaak te laat

"Ik ben niet op de sollicitatieafspraak geraakt. Ik weet niet of die job mij wel ligt. Ik voelde me toen ook niet zo goed. En in zo'n toestand kan je toch niet gaan solliciteren?"

Sociaal:

- verlies van interesses
- sociaal isolement, vereenzamen
- veranderingen in gedrag, in vrijetijdsbesteding
- veranderen van vriendenkring
- liegen, gokken verborgen houden voor de nabije omgeving
- veel praten over gokken, opscheppen over winst bij de gokvrienden

"Vroeger, veel vroeger heb ik wel eens op zo'n kastje gespeeld. Ik had zo'n systeem bedacht waardoor ik veel kon winnen. Maar ja, toen kwamen een paar gokvrienden geld bij mij lenen. En van dat geld heb ik nooit meer iets teruggezien."

***Psychisch**:*

- onrustgevoelens
- toenemende signalen van stress, humeurigheid
- door te liegen psychologisch gevangen geraken (heeft ook een negatieve invloed op sociale contacten). De gokker weet niet meer wat hij[2] aan wie gezegd heeft.
- neerslachtig
- suïcidale gedachten of gedrag
- zich schuldig voelen over het gokken
- zich niet aan eigen regels kunnen houden, bijvoorbeeld vaker of langer of voor meer geld gokken dan men gepland had
- denken dat men het spel kan beïnvloeden, irreële verwachtingen van het gokken hebben

---

[2] In deze brochure gebruiken we, voor het gemak van het lezen, 'hij' om naar de gokker te verwijzen. Dit kan zowel op een man als op een vrouw slaan.

"Mijn vriendin is zeer wantrouwig. Ze geeft voortdurend commentaar op mijn doen en laten. Ik kan niks goed doen. Je zou van minder slechtgezind worden. Ik probeer 's morgens dan ook zo vlug mogelijk het huis uit te zijn."

"Ik heb de formule gevonden om altijd te kunnen winnen met de dobbelstenen. Eindelijk ga ik heel rijk worden."

Ook de **omgeving** kan signalen opvangen:

- huishoudgeld of bezittingen verdwijnen;
- gokker gaat onnodige leningen aan;
- het gezin krijgt aanmaningen;
- rekeninguittreksels gaan verloren;
- gokker doet geheimzinnig over gelduitgaven;
- gokker vraagt geld aan vrienden of familie;
- gokker doet aangiftes van gestolen of verloren spullen;
- gokker heeft geen tijd voor/geen interesse in gezin of familie;
- gokker verliest sociale contacten (er resten enkel gokvrienden);
- gokker ontkent (financiële) problemen;
- gokker is prikkelbaar, lusteloos.

"Mijn man vergeet alles als hij in de speelautomatenhal zit. Zelfs de kinderen worden niet meer van school gehaald."

"Hij is zo anders geworden. Vroeger ging hij mee naar familie en vrienden. Nu komt hij niet meer achter zijn computer vandaan."

2. Screening

Op basis van de waargenomen signalen kan een vermoeden van een gokprobleem ontstaan. Screeningsinstrumenten kunnen helpen om dit vermoeden te bevestigen, een inschatting te maken van de ernst van het gokprobleem en het bespreekbaar te maken.
De gokkende cliënt kan op die manier ook zelf een inschatting krijgen van de ernst van zijn gokgedrag.
In het zelfhulpboekje gokken vindt u dit screeningsinstrument op p.9:

EIGHT-test (Early Intervention Gambling Health Test)(Sullivan, 1995)

Heb ik een gokprobleem?

De volgende vragen kunnen je meer inzicht geven in je gokgedrag:

1. Na het gokken voel ik me soms neerslachtig of gespannen.
   O ja
   O neen

2. Soms voel ik me schuldig over mijn gokgedrag.
   O ja
   O neen

3. Gokken heeft me wel eens in de problemen gebracht.
   O ja
   O neen

4. Soms vind ik het beter om anderen, vooral mijn gezin/familie, niet te vertellen hoeveel geld en tijd ik besteed aan gokken.
   O ja
   O neen

5. Vaak stop ik pas met gokken als mijn geld op is.
   O ja
   O neen

6. Vaak wil ik opnieuw gokken om het geld dat ik in een vorig spel verloor, terug te winnen.
   O ja
   O neen

7. Ik krijg kritiek op mijn vroeger gokgedrag.
   O ja
   O neen

8. Ik heb geprobeerd geld te winnen om schulden af te betalen.
   O ja
   O neen

Heb je vier keer of meer 'ja' aangekruist?
Dat heb je mogelijks een gokprobleem.

Deel 2: Wat kunt u doen als begeleider?

Wellicht stelt u zich de vraag hoe u het gokken ter sprake kunt brengen en hoe u de cliënt kunt motiveren om iets aan zijn situatie te doen.
Alvorens er sprake is van motiveren moet eerst een belangrijke stap genomen worden namelijk het gokprobleem op tafel krijgen. In wat volgt leest u op welke manier u dit kunt doen. Vervolgens lichten we het *Model van gedragsverandering* toe (Prochaska & Diclemente, 1984). Als hulpverlener is het belangrijk aan te sluiten bij de fase waarin de cliënt zich bevindt.
Het *Motiverend gesprek* tenslotte biedt concrete handvatten om cliënten te motiveren hun gokgedrag te veranderen. Als laatste staan we even stil bij het dilemma als men zowel een motiverende als grenzenstellende of controlerende opdracht heeft.

1. Gokken bespreekbaar maken

Bij het bespreekbaar maken van gokproblemen moeten we rekening houden met een aantal belemmeringen:

- Cliënten vertellen niet spontaan over hun gokprobleem. Gokproblemen zijn bij aanmelding vaak niet zichtbaar. Een directe vraag als, *"U gokt waarschijnlijk?"* kan een defensieve reactie uitlokken en dan is een verder gesprek over gokken onmogelijk.
- Cliënten komen in eerste instantie met een ander probleem, bijvoorbeeld financiële of huisvestingsproblemen. En het is niet omdat de cliënt in budgetbegeleiding is dat hij ook accepteert dat de hulpverlener het gokprobleem aankaart. Sommige cliënten leggen ook geen verband tussen hun klachten en hun gokgedrag.
- Vanuit de perceptie van de cliënt is het niet evident om over zijn gokgedrag te praten: *"Als ze weten dat ik regelmatig op het kastje speel, zullen ze mij (misschien) niet financieel helpen."* (angst voor negatieve gevolgen). Bovendien ervaart de cliënt dit gokgedrag lang niet altijd als een probleem, soms zelfs eerder als een oplossing. *"Ik speel wel af en toe op het kastje, en ik verlies wel wat. Maar op een goeie dag zal ik een grote slag slaan. Dan zijn al mijn problemen opgelost."* (geen probleembesef).

Wat kan men, als hulpverlener, doen om het gokken toch bespreekbaar te maken?

Men kan dit enerzijds doen door **aan te sluiten bij de hulpvraag van de cliënt**. Het feit dat de aanmeldingsvraag vaak een concrete vraag is vanuit een reële behoefte (huisvesting, inkomen, administratieve of juridische problemen …) biedt mogelijkheden. De cliënt hoeft niet onmiddellijk een hulpvraag omtrent gokken te hebben. Werk maken van een concrete vraag versterkt de vertrouwensrelatie en zorgt ervoor dat u langzaam het mandaat krijgt om het gokken te bespreken. Dit kan zich dan vertalen in concrete uitspraken als: *"Ik heb het gevoel dat we al één en ander bereikt hebben. Zijn er nog dingen waar we kunnen aan werken? Zijn er nog zaken die het beheer van uw budget nog zouden verbeteren?"*
Gaandeweg kan de cliënt linken leggen tussen de problemen die hij ervaart en zijn gokprobleem: *"Ik zou graag op het einde van de maand wat geld kunnen opzij zetten. Misschien kan ik sommige uitgaven wat minderen."* U kunt hierop reageren door te reflecteren en open vragen te stellen: *"U wilt wat geld opzij zetten door aan bepaalde zaken minder uit te geven. Welke uitgaven wilt u minderen? Wat zou voor u het meest haalbaar zijn?"*
Een valkuil hierbij is dat men te snel gaat en de cliënt wil laten toegeven dat gokken een probleem is. Of de cliënt (te snel) in de gewenste richting stuurt: *"Waarom kunt u niet gewoon wat minder*

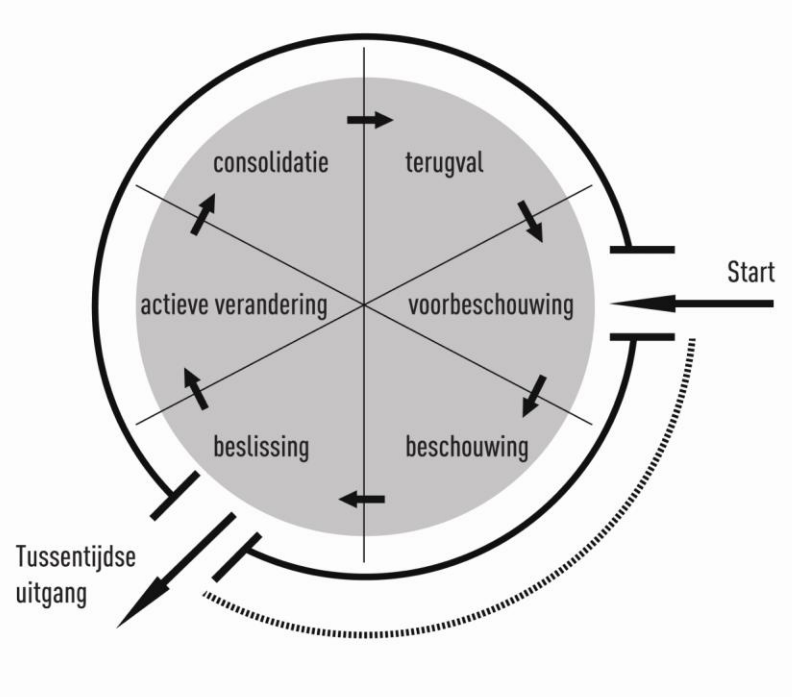
op de bingo spelen. Misschien kunt u proberen om niet meer dan 1 keer per maand te spelen. Zou dat lukken?" Het is de bedoeling dat de cliënt meer inzicht krijgt en zelf een keuze maakt.

Anderzijds kan het thema gokken geïntroduceerd worden **door concrete signalen** die men zelf merkt of die door de omgeving gesignaleerd worden (zie deel 1 p.5), in het gesprek te benoemen op een niet-beschuldigende manier. U vraagt de cliënt naar zijn kijk op of beleving van deze signalen met als bedoeling de cliënt hierbij zelf te laten stilstaan en zijn probleembesef te verhogen. Aan de cliënt wordt het signaal uit de omgeving voorgelegd. U kunt naar de reactie van de cliënt vragen, bijvoorbeeld: *"Wat maakt dat men dit zegt?"*; *"Hoe kunnen we hierop een antwoord geven?"*; *"Wat wil je hier verder mee doen?"*
Eventueel kan hier de link gelegd worden met een aantal situaties uit het verleden. Bijvoorbeeld: *"Die keer dat je je portefeuille kwijt was geraakt, of die keer dat je geld nodig had om een cadeau te kopen voor je dochter, was dat een vergelijkbare situatie? Op welke manier is het toen verlopen?"*

De maatschappelijk werkster vermoedt dat haar cliënt, een alleenstaande man van 45 jaar, een gokprobleem heeft. Erover spreken is absoluut onmogelijk. Hij is van nature al geen babbelaar. Gaat er iets niet goed, dan loopt hij kwaad weg. De maatschappelijk werkster bespreekt alleen wat mogelijk is. Het vermoeden van een gokprobleem wordt niet uitgesproken tot de cliënt zelf iets vertelt over een ruzie met zijn beste vriend. De reden is een gokschuld. De begeleidster grijpt de kans om gokken bespreekbaar te maken. Ze nodigt hem uit om wat meer te vertellen over die vriend en wat er precies gebeurd is. Ze peilt naar het belang van deze vriend voor de cliënt en naar de mogelijkheden om de ruzie bij te leggen. Daarna vraagt ze of zijn problemen vroeger en nu ook iets met gokken te maken kunnen hebben.

2. Model van gedragsverandering

Het *Model van gedragsverandering* van de Amerikaanse psychologen Prochaska en DiClemente (1984) beschrijft een proces van gedragsverandering, van voor het moment dat men zijn probleem onderkent tot en met de gestabiliseerde hantering ervan. Meestal doorloopt iemand dit proces verschillende keren, men kan ook op elk moment terugkeren naar een vorig stadium. Dit model is dus geen vast stramien dat bij iedereen op dezelfde manier verloopt.

Voorbeschouwing
In eerste instantie ziet de gokker zijn speelgedrag niet als een probleem en denkt hij niet aan verandering.
"Ik heb geen probleem. Jullie zijn het probleem: al dat gezeur over mijn leefloon en hoe ik dat besteed! Of mag ik niet meer buitenkomen en me een beetje ontspannen misschien?"
De omgeving (partner, ouders, werkgever, school, hulpverlener) vindt meestal dat er wel een gokprobleem is en dat hij of zij moet stoppen. Deze druk vanuit de omgeving wordt door de persoon vaak als lastig ervaren.

Beschouwing
In dit stadium wordt iemand zich bewust van een mogelijk gokprobleem. Naast de voordelen gaat de gokker ook oog krijgen voor de nadelen van het gokken. Hij heeft als het ware twee stemmetjes in zijn hoofd. Enerzijds is er een stem die stelt: ik heb geen probleem, ik kan dus rustig verder spelen. Anderzijds is er een stem die zich afvraagt of de problemen die men ervaart, te maken kunnen hebben met het gokken.
Zowel veranderen als niet veranderen hebben verleidelijk positieve én negatieve aspecten die afwisselend op de voorgrond treden. Dit geeft een sterk ambivalentiegevoel.
"Ik ben al het gezeur over geld beu. Het zou helpen als ik die verdomde wedkantoren kon voorbijlopen."
"Ik zou iets extra voor mijn zoontje willen kopen, maar dan zal ik wat minder op het kastje moeten spelen zeker."

Beslissing
Wanneer een van de kanten (veranderen of niet veranderen) gaat doorwegen, begint een beslissing zich af te tekenen. Iemand kan beslissen om (nog) niets te veranderen aan zijn gokgedrag. Daardoor keert hij terug naar de voorbeschouwingsfase (tussentijdse uitgang). Als het belang van verandering voldoende groot aanvoelt, beslist hij dat hij iets aan zijn gokken moet doen.

"Mijn vrouw is vertrokken met mijn zoontje. Ze zegt dat ze mijn leugens beu is. Ik moet dringend iets doen."
Eens men beslist heeft om te veranderen, moet het nog concreet worden wat men precies wil veranderen (stoppen, met minder geld spelen, minder frequent spelen …) en op welke manier (alleen, met de hulp van een vertrouwenspersoon, deelname aan zelfhulpgroep, in de gespecialiseerde gokhulpverlening …). De overgang naar actieve verandering wordt voorbereid.

Actieve verandering
Pas in deze fase zet iemand zijn beslissing effectief om in gedrag en wordt de verandering ook zichtbaar voor de omgeving. Meestal gaat dit met vallen en opstaan.
"Ik spreek niet meer af in dat café. Op die manier kan ik niet meer op de bingo spelen."
"Ik plan mijn route zo dat ik geen wedkantoor tegenkom."
"Toen ik een pintje of twee gedronken had, ben ik toch nog even gaan spelen. Gelukkig had ik niet veel geld op zak."
"Ik heb het formulier om me te laten uitschrijven bij speelautomatenhallen en casino's ingevuld en opgestuurd."

Consolidatie
In deze fase probeert de gokker de verandering te behouden en te integreren in zijn dagelijks leven. Hij heeft een nieuw gedragspatroon ontwikkeld.
"Als ik me slecht voel, ga ik een eindje wandelen of joggen in het park."
"Ik besteed nu meer aandacht aan mijn kinderen: tijdens de week zoek ik of er in de buurt iets te doen is, wat hen zou interesseren als ze in het weekend bij mij zijn."

Terugval
Terugval is de terugkeer naar het oude gedragspatroon. Terugval maakt wezenlijk deel uit van het gedragsveranderingsproces, het hoort erbij. Een uitschuiver leidt niet per se tot een volledige mislukking. Daarom is het belangrijk om terugval als een ervaring met leermogelijkheden te zien: men kan leren moeilijke situaties te vermijden of beter op te vangen.
"Toen ik een kwade telefoon kreeg van mijn ex moest ik me gewoon even kunnen ontspannen, weg van al de drukte. Ik ben toen gaan spelen op de bingo. Het is bij die ene keer gebleven." (=uitschuiver)
"Ik kwam een oude vriend tegen met goede tips voor een aantal paardenwedrennen. Ik ben toen naar het wedkantoor getrokken en had de smaak onmiddellijk terug te pakken. Ik ben sindsdien regelmatig teruggegaan." (= terugval in het oude gedragspatroon)

3. Motiverende gespreksvoering

'Willen is kunnen' is een uitdrukking die we wel eens hanteren. Dit veronderstelt dat als je iets maar genoeg wil (bijvoorbeeld stoppen met gokken, minder geld verspelen …) het dan ook effectief zal gebeuren. Over mensen die niet veranderen, wordt dan wel eens gezegd dat ze het niet écht willen, dat ze geen karakter hebben. Naast het 'willen' (3.2.) is echter ook het 'kunnen' (3.3.) van belang. Dit zijn twee belangrijke componenten van motiverende gespreksvoering waaraan in de begeleiding kan gewerkt worden. Creëer eerst een veilige context waarin de cliënt zich geaccepteerd voelt (3.1). Daarnaast is het belangrijk om als hulpverlener op een goede manier om te gaan met weerstand (3.4.) bij de cliënt.

3.1. Veiligheid en aanvaarding uitdrukken

Iemand zal pas veranderen als hij zich aanvaard voelt zoals hij is. Voelen dat zijn waarden en doelen gerespecteerd worden, geeft de cliënt de veiligheid om naar zichzelf te kijken. Een cliënt voelt zich pas veilig als hij weet hoe het er aan toe gaat in de begeleiding, wat de hulpverlener wel en niet van hem verwacht en - erg belangrijk – dat hij de keuze heeft om al dan niet te veranderen.
Ook de ruimere context is van belang: heeft de cliënt ruimte om met de moeilijke stappen tot duurzame gedragsverandering bezig te zijn of wordt hij opgeslorpt door turbulenties in zijn dagelijks leven (bijvoorbeeld: de huisbaas dreigt hem op straat te zetten).
Iemand die kan, mag en durft stilstaan bij zijn situatie zal meer inzicht krijgen in de consequenties van zijn gedrag en het in vraag stellen. Mensen worden sterker overtuigd om hun gokgedrag te veranderen door de eigen redenen die ze daarvoor geven dan door de redenen die door de begeleiding of anderen zijn gegeven.

Een jonge man met een psychiatrische problematiek woont bij zijn ouders en heeft een gokverslaving. Hij is in behandeling bij een psychiater. Hij is zeven jaar geleden gestopt met werken, zijn relatie is stukgelopen. Hij wil ondanks alles terug gaan werken en meedoen met andere mensen. Op dit ogenblik zondert hij zich af. Van het moment dat hij toch buitenkomt, gaat hij met kameraden op café, waar een bingoautomaat staat. Op dat ogenblik leent hij geld van cafévrienden. Achteraf komt hij naar het CAW met hangende pootjes. Hij voelt zich dan heel slecht en neemt zich voor niet meer te gaan gokken. Met de cliënt wordt bekeken wat hem op dat moment telkens aanzet om te gokken. Verveling blijkt een grote oorzaak. Samen met de cliënt bekijken ze het aanbod van een dagactiviteitencentrum. De man staat hiervoor open en plant een gesprek. In een volgend gesprek geeft hij aan dat hij zich goed voelt in het dagactiviteitencentrum. Hij heeft er ook al nieuwe vrienden gemaakt. De maatschappelijk werkster probeert hem te motiveren om een gesprek met zijn vrienden te hebben over het feit dat ze hem geen geld mogen lenen. Ze bereiden samen zo'n gesprek voor.

3.2. 'Willen' bevorderen

Mensen veranderen enkel als het belang van de verandering voldoende groot is. Het belang van verandering is groot als het verschil tussen het huidige gedrag en iemands persoonlijke waarden en doelen voldoende groot is. Bijvoorbeeld: enerzijds gaat Linda regelmatig langs in de speelautomatenhal en mist ze daardoor het geld om de schooluitstapjes te betalen, anderzijds wil Linda een goede, verantwoordelijke moeder zijn die haar kinderen alle kansen geeft.

Daarvoor is **inzicht** nodig in het eigen gokgedrag en de consequenties ervan.

Een **zelfregistratieopdracht** is een hulpmiddel voor de cliënt om meer zicht te krijgen op zijn gokgedrag (zelfhulpboekje p. 22-29). Welke gebeurtenis ging aan het gokken vooraf? Wat dacht de gokker toen? Dacht hij of zij te winnen? Hoeveel geld heeft hij gewonnen of verloren? Wat waren de gevolgen? Het is niet zo belangrijk dat de cliënt dit strikt waarheidsgetrouw invult, wel dat hij stilstaat bij zijn gokgedrag. Bij de bespreking trekt de cliënt zelf conclusies. *"Ik merk dat ik telkens speel als ik onaangename zaken te horen krijg."*; *"De drang is soms zo groot dat ik aan niks anders meer kan denken."*

U bespreekt samen met de cliënt de **voor- en nadelen** van het gokken**.** Het is de bedoeling dat de cliënt zoveel mogelijk zicht krijgt op het totale plaatje en de voor- en nadelen kan afwegen. Zo kan de cliënt tot een beslissing komen: *"Ik wil minder gokken"; "Ik wil niet al het huishoudgeld verspelen als ik verantwoordelijk ben voor de kinderen."*

In het zelfhulpboekje gokken op pagina 11 vindt u een lijst met voor- en nadelen. U kunt dit door uw cliënt laten aanvullen.

De hulpverlener kan in dit proces ook **informatie aanbrengen**. Men kan bijvoorbeeld samen met de cliënt een aantal zaken uit het zelfhulpboekje overlopen en bespreken:

- Gokkers herinneren zich gemakkelijker hun win-ervaringen dan hun verlies (zelfhulpboekje p.6).
- Spelers hebben geen enkele invloed op de uitkomst van het spel (zelfhulpboekje p.12).
- Tips om gokken leuk te houden (zelfhulpboekje p.30).

Breng deze informatie op een neutrale, niet-moraliserende en gedoseerde manier. Laat de cliënt zelf conclusies trekken: "Wat betekent dit voor mij?"; "Herken ik dit?" Samen met de cliënt bekijkt u de informatie en zo vermijdt u de valkuil 'hulpverlener overtuigt cliënt, cliënt betwist de kennis van de hulpverlener'.

3.3. 'Kunnen' bevorderen

Met 'kunnen' wordt bedoeld dat iemand er voldoende vertrouwen in heeft dat hij kan veranderen. Pas als mensen geloven dat ze werkelijk hun gokgedrag kunnen veranderen, zullen ze hiervoor kiezen. Soms wil iemand wel veranderen, maar gelooft hij niet dat hij het zal kunnen.
U kunt hieraan werken door niet enkel aandacht te hebben voor problemen maar ook voor de dingen die goed gaan en voor de competenties die de cliënt heeft. Bekrachtig en benadruk het aandeel van de cliënt in positieve evoluties. Het is belangrijk dat de cliënt de positieve evoluties aan eigen inspanningen kan toeschrijven veeleer dan aan externe factoren.
"Je hebt geld op de bingo verspeeld maar je hebt gelukkig wel eerst de schoolrekening betaald en je boodschappen gedaan. Zo heb je er zelf voor gezorgd dat een aantal essentiële dingen in orde waren. Het is knap dat je deze reflex had. Hoe kunnen we ervoor zorgen dat je deze reflex vaker zal hebben?"

3.4. Meegaan met weerstand

U wilt met de gokker op weg gaan naar gedragsverandering. Alle tekens die erop wijzen dat de cliënt niet (meer) mee wil, vallen onder de noemer 'weerstand'. Het zijn alle reacties die in tegenspraak zijn met de motivatie voor gedragsverandering *("Zo erg is het ook niet. Ik weet wat ik doe. U speelt toch ook af en toe op de lotto? Dan heb ik iets om me te ontspannen en dat wilt u dan weer afpakken").*
Als de hulpverlener tegen de weerstand ingaat (bijvoorbeeld door te argumenteren: *"Dit is toch geen onschuldige ontspanning. U heeft al torenhoge schulden."*) wordt de weerstand versterkt.
Als de weerstand escaleert, kan het contact tussen hulpverlener en cliënt verloren gaan.
Gaat de hulpverlener mee met de weerstand door aandacht te geven aan het onderliggende gevoel bij de cliënt (bijvoorbeeld: *"Het spelen op de bingo is belangrijk voor u om u te kunnen ontspannen. U heeft met heel wat stress te kampen."*) dan komt er meer openheid bij de cliënt om verder te praten.
Hoe meer weerstand de gokker vertoont, hoe kleiner de kans dat hij tot gedragsverandering komt.

Cliënt: "Ik weet het allemaal niet meer hoor. Ik zie het niet meer zitten."
Hulpverlener: "Wat zie je niet meer zitten?"
Cliënt: "Wat maakt het allemaal nog uit: ik heb geen werk, veel schulden. Of ik nu verder speel of niet, dat maakt geen verschil."
Hulpverlener: "Ik kan mij goed voorstellen dat je ontmoedigd raakt. Vertel me eens hoe je het desondanks toch volhoudt?"
Cliënt: "Ik kan nog terugvallen op mijn ouders, alhoewel ik hen veel verdriet aangedaan heb."
Hulpverlener: "Bij hen vind je steun?"
Cliënt: "Ja, dat mag je wel zeggen. En mijn kinderen zie ik elk weekend, dat loopt goed."

4. Motiveren versus controleren?

Hulpverleners, bijvoorbeeld OCMW-medewekers, moeten vaak grenzen stellen. Zo wordt in een budgetbegeleiding de huurtoelage bijvoorbeeld niet langer toegekend aan het gezinshoofd, dat ermee naar het café trekt, maar aan zijn partner. De hulpverlener zit in dat geval in een sterk directieve positie.
In het kader van de begeleiding is een ondersteunende positie meer aangewezen. In een sfeer van samenwerking werkt men aan bewustwording en aan oplossingen. Voor cliënten kan deze dubbele rol erg verwarrend zijn.
Om hieraan tegemoet te komen kan men de grenzen bespreken als zijnde opgelegd door een derde partij. Bijvoorbeeld: *"De OCMW-Raad heeft beslist … Wat betekent dit voor u? Hoe kunnen we hiermee verder?"* Op die manier hoeft de hulpverlener de cliënt niet vanuit zijn eigen positie te confronteren met deze grenzen, maar kan dit gebeuren op een ondersteunende manier.
Een andere mogelijkheid is het expliciet benoemen van de twee rollen in gesprek met de cliënt: *"Een heel belangrijk deel van mijn werk is dat ik u wil helpen met uw vragen en dit op een manier die bij u past. Een ander deel van mijn werk is dat ik moet toezien dat u met uw budget zo goed als mogelijk rondkomt, dat u uw geld goed besteedt. Het is alsof ik twee petten heb: soms draag ik de ene, een andere keer moet ik de andere pet opzetten. Dit kan best verwarrend zijn."*

Noot:

- Uitgebreid kennismaken met motiverende gespreksvoering kan via www.vad.be/hethuis/ een webbased leertraject over motiverende gespreksvoering.

- Voor vorming kunt u contact opnemen met de CGG-preventiewerkers. Hun adressen vindt u op www.vad.be bij 'over VAD' onder structurele partners.

Deel 3 Hoe kunt u doorverwijzen?

Als de cliënt begint na te denken over zijn gokgedrag en als de hulpverlener zelf niet goed geplaatst is om de eigenlijke begeleiding op te nemen, dan kunt u doorverwijzen naar de gespecialiseerde hulpverlening.
Onder de begeleiding van een probleemgokker vallen dan zowel de doorverwijzing als de opvolging ervan.

Een goede voorbereiding van de doorverwijzing:

- Doorverwijzen is niet hetzelfde als afwijzen: leg uit waarom een doorverwijzing gebeurt.
- Geef de cliënt voldoende informatie over wat hem te wachten staat en informeer de cliënt over het reilen en zeilen van de hulpverlenende instantie.
- Bekijk of het nodig is om samen met de cliënt een afspraak te maken en mee te gaan. Dit kan ondersteunend zijn.

Niet alle hulpverleningsorganisaties hanteren eenzelfde procedure op het vlak van intake, behandelingsplannen, consult … Daarom is het aangewezen vooraf contact op te nemen voor praktische informatie over werkwijze en aanpak.
Een aantal richtvragen:

- Op welke manier wordt er met gokcliënten gewerkt?
- Wat is de intakeprocedure?
- Wie kan een afspraak maken: cliënt of doorverwijzer?
- Is er een wachtlijst?
- Hoe lang kan de begeleiding duren?
- Wat is de kostprijs ervan?
- Welke info wordt doorgegeven aan de doorverwijzer?
- Kan de hulpverlener voor advies terecht bij de gespecialiseerde hulpverlening (bijvoorbeeld voor de follow-up van de cliënt)? Op welke manier wordt advies verleend (schriftelijk, telefonisch, teamoverleg…)?

Een goede opvolging is noodzakelijk:

- Volg het verloop van de begeleiding op. Vraag regelmatig aan de cliënt naar de stand van zaken, de vorderingen, de gevoelens, de knelpunten.
- Bewaak de motivatie van de cliënt. Het is mogelijk dat de gokker de moed begint te verliezen of begint te twijfelen. Bespreek met de gokker zijn twijfels maar ook de zaken die al beter gaan.
- Vraag naar de reacties van de directe omgeving van de gokker. Merken ze iets op, hoe gaan ze ermee om, werken de reacties belonend of ontmoedigend? Tracht de reacties van de omgeving te kaderen. Bijvoorbeeld: ook gezinsleden hebben tijd nodig om zich weer aan te passen en terug vertrouwen te krijgen.

Nazorg

Als de hulpverlener betrokken wordt in de nazorg van een behandeling, dan heeft hij een belangrijke rol in de ondersteuning van de maatschappelijke integratie.

- Wees voorbereid op terugval. Beschouw een uitglijder (eenmalig terug aan het gokken) of terugval als een crisissituatie: overloop de vaardigheden die uw cliënt geleerd heeft om een uitglijder of terugval in de toekomst te voorkomen. Werk samen een concreet plan uit:
    - Bespreek wie een aanspreekpunt kan zijn tijdens crisissituaties (telefonische hulplijn, iemand uit de directe omgeving, zelfhulpgroep gokkers).

  - Beklemtoon dat terugval een onderdeel is van het leerproces. Maak duidelijk dat u het fijn zou vinden dat hij gesprekken niet afbreekt omwille van schaamte of schuldgevoelens. Werken aan een positief vertrouwensklimaat blijft ook in deze fase cruciaal.
- Focus niet alleen op het gokprobleem, maar sta ook stil bij de andere levensgebieden: hoe functioneert de cliënt thuis, in werksituaties ... De kans op uitglijders en terugval is immers groter naarmate het stressniveau op de andere levensgebieden (financieel, relationeel, professioneel ...) stijgt.
- Sta niet alleen stil bij knelpunten en mislukkingen. Geef erkenning aan de stappen die de cliënt reeds ondernam en bekrachtig wat goed gaat. Dergelijke bekrachtigingen werken zeer motiverend.

Een alleenstaande man van 34 jaar had een ernstige gokverslaving waarvoor hij verschillende leningen was aangegaan. Dit heeft geleid tot een serieuze schuldenberg en uiteindelijk ook tot een relatiebreuk. Hij werkt goed mee in budgetbeheer en wil uit de schulden komen. Hij heeft hulp gezocht bij het CGG en heeft er een behandeling voor zijn gokverslaving gevolgd. Regelmatig vraagt de maatschappelijk werkster op welke manier hij het volhoudt en waarmee hij het nog lastig heeft.

Hulpverleningsadressen zie p.33

Deel 4: Welk advies kunt u geven aan de omgeving van de gokker?

Ook de omgeving van de gokker (partner, ouders, kinderen) heeft ondersteuning nodig.
Het zijn in eerste instantie de partner en kinderen die de negatieve effecten van gokproblemen ervaren: spanningen thuis, schulden, eventueel werkverlies, heimelijk gokken, vaak heel wat leugens om het gokgedrag (geldverlies, schulden) toe te dekken.

De partner heeft in eerste instantie nood aan een luisterend oor:
- Hoe ervaart de partner de consequenties van het gokken?
- Welke zijn haar/zijn lasten en bekommernissen?
- Welke inspanningen heeft zij/hij al gedaan?

Daarnaast kunt u advies geven over hoe hij/zij kan omgaan met deze thuissituatie.
Er zijn geen algemene regels voor het omgaan met een gokkende partner. Als leidraad kan men stellen dat verwijten, confrontaties en manipulaties minder constructief zijn dan duidelijk grenzen stellen met betrekking tot wat men al dan niet tolereert.
Aan de hand van de concrete gezinssituatie kunnen onderstaande suggesties met de partner besproken worden. Wat is haalbaar voor de partner in zijn of haar situatie?

Wat kan de partner doen?

Praten:
- Op een goed gekozen moment en op een niet-beschuldigende manier zijn bezorgdheid ter sprake brengen.
- Praten over de gevolgen/last van het gokken op zichzelf en het gezin.
- Welles/nietes-discussies vermijden.
- Begrip tonen voor de gokker door geen verwijten te maken maar wel bereidheid te tonen om over de moeilijkheden te praten en tegelijkertijd duidelijk te maken dat de gokker zelf verantwoordelijk is voor zijn/haar probleem.
- Regels en grenzen stellen aan de gokker (zoals afspraken nakomen, eerlijk zijn over uitgaven).

Doen (voor de gokker):
- De gevolgen van het gokken bij de gokker laten door bijvoorbeeld zijn gokschulden niet betalen, leugens niet toedekken.
- Een regeling treffen voor betalingen.
- Veiligheidsmaatregelen treffen zoals een aparte bankrekening openen, gepast geld meegeven, rekeninguittreksels zelf afhalen.

Doen (voor zichzelf):
- Zoveel mogelijk (en vooral in het belang van de kinderen) het dagelijks leven voortzetten (maaltijden, feestmomenten …).
- Iets opbouwen voor zichzelf door tijd te nemen voor zichzelf (vaste avond voor hobby bijvoorbeeld).
- Aangename contacten met anderen onderhouden.
- Een vertrouwenspersoon zoeken en hem/haar praten over zijn/haar problemen.

Wat doet de partner beter niet?

- Dreigementen uiten die men niet kan of wil uitvoeren.
- Verantwoordelijkheden overnemen zoals schulden afbetalen of mee liegen.
- Gokken doodzwijgen en alles doen om de vrede in het gezin te bewaren.
- Kinderen uit de buurt van de partner houden omdat hij/zij zich wel eens aan hen zou kunnen ergeren.
- Op zoek gaan naar bewijzen van gokken.
- Meehelpen om het gokken verborgen te houden.
- De gokker voortdurend controleren.
- In het bijzijn van anderen de gokker beschuldigen.

Als de gokker in begeleiding is, kan de partner ondersteuning bieden:

- De gokker vragen hoe hij/zij het liefst ondersteund wordt.
- Waardering uiten voor wat goed gaat.
- Openlijk spreken over gokken (het gokgedrag, de functie die het gokken had, de gokproblemen).
- De verwachtingen over de behandeling bespreken en bekijken hoe het geschonden vertrouwen kan hersteld worden.
- De gokker helpen op een andere manier met problemen en gevoelens om te gaan bijvoorbeeld zoeken op welke manier hij beter kan omgaan met ruzies of stressmomenten op het werk.

Een koppel kampt met een enorme schuldenberg. Oorzaak is de gokverslaving van de man. Het gezin telt vier kinderen. Onlangs ging het koppel in begeleiding voor budgetbeheer. De vrouw kan de situatie nauwelijks nog aan en overweegt een echtscheiding. Wanneer het koppel samen op afspraak komt, is zij zeer beschuldigend tegenover haar man. De man ondergaat de verwijten en reageert niet. Hij wordt doorverwezen naar de gespecialiseerde hulpverlening, gaat op intake maar wenst geen verdere begeleiding. Hij geeft aan zelf te willen werken aan het probleem. Op een volgende afspraak bespreekt de maatschappelijk werkster de mogelijkheden om zelfstandig aan zijn gokprobleem te werken. Ze geeft hem het zelfhulpboekje gokken mee en maakt een volgende afspraak om met hem te bespreken wat hij hiermee gedaan heeft en of het inderdaad een hulp is. De maatschappelijk werkster beslist met de vrouw apart een gesprek te hebben. Ze vraagt naar wat ze allemaal al meegemaakt heeft, welke inspanningen ze reeds gedaan heeft om haar gezin recht te houden en wat haar tot nu toe geholpen heeft om het vol te houden. Samen bekijken ze welke mogelijkheden de vrouw nu voor zichzelf en voor haar gezin nog ziet en op welke manier zij verder ondersteuning wil krijgen. De vrouw blijft met twijfels zitten over de verderzetting van haar relatie.

Deel 5: Nuttige achtergrondinfo

1. Irrationele gedachten bij gokkers

Gokkers hebben vaak irrationele gedachten voor en tijdens het gokken die hen stimuleren te beginnen gokken of verder te gokken. Deze irrationele gedachten zijn vaak hardnekkig en moeilijk om te buigen. Belangrijk is dat deze gedachten geëxpliciteerd en bespreekbaar worden. Dit kan door ernaar te vragen (bijvoorbeeld Waarom dacht je dat je ging winnen? Wat dacht je toen je verloor en toch verder bleef spelen?) of door een dagboek (goksituaties) bij te houden waarbij de gokker zijn gedachten vóór het gokken noteert (zie bijvoorbeeld zelfhulpboekje gokken p.20-29).

Veel voorkomende irrationele gedachten zijn:

- **Illusie van controle**

Gokkers hebben het idee dat ze controle hebben over een gokspel, terwijl het gokspel volledig bepaald wordt door kans en toeval. Er is geen verband tussen het resultaat van het eerste spel en dat van de volgende. De waarschijnlijkheid dat men gaat winnen blijft steeds dezelfde, los van voorgaande spelen of 'bijna-winst' bij het vorige spel.
Het toepassen van trucjes of systemen heeft geen enkele invloed op het resultaat (bijvoorbeeld altijd op hetzelfde toestel spelen, zacht of hard met dobbelstenen gooien, snel op de knop duwen).

- **Illusie behendig te worden door veel te spelen**

Gokkers schrijven hun winst toe aan eigen vaardigheden, terwijl het verlies het gevolg is van toeval of pech. Een kenmerk van het kansspel is dat het niet geleerd kan worden. Onderzoek heeft aangetoond dat zelfs bij paardenweddenschappen ervaren gokkers dezelfde resultaten behalen als beginnelingen. Automaten zijn zo geprogrammeerd dat ze een bepaald uitkeringspercentage hebben. Bijvoorbeeld bij kansspelautomaten is het uitkeringspercentage 84%. Dit betekent dat de speler 16 % inlevert. Het gaat om een gemiddelde over vele spelletjes. Hoe meer de speler speelt, hoe meer hij telkens 16 % inlevert. Bij een kansspel wordt nooit honderd procent van de inzet verdeeld tussen de spelers. De uitbater wint altijd.

- **Bijgeloof**

Nogal wat gokkers hebben bijgelovige gedachten of magische ideeën waarvan zij overtuigd zijn dat ze helpen bij het winnen.

"Mijn lottonummers zijn de geboortedata van mijn partner en kinderen."
"Voor ik begin te pokeren zet ik mijn zonnebril op en steek ik mijn geluksmunt in mijn linkerzak."
"Het eerste getal dat ik in de krant zie, is mijn geluksnummer voor die dag."
"Als er op de slotautomaat twee dezelfde symbolen verschijnen is de kans groter dat ik win bij het volgende spel."
"Als ik de stopknop hard induw, heb ik meer kans om te winnen."
"Ik ga op de kast spelen die de hele dag nog niets gegeven heeft, ze zal ver vol zitten en moet uitbetalen."
"Als er 3 keer een even nummer gevallen is, is het volgende een oneven nummer."
"Als ik maar veel oefen, word ik beter en beter in het spel."
"Als ik nog een uur verder speel, ga ik veel winnen."
"Ik had bijna gewonnen, het volgende spel moet lukken."

2. Gokverslaving en onthoudingsverschijnselen

Net zoals bij alcohol- en drugverslaving is er bij problematisch gokken ook sprake van controleverlies en tolerantietoename. Een problematische gokker kan, als hij eenmaal met gokken begonnen is, slechts met de grootste moeite stoppen (controleverlies). Tevens wordt hoe langer hoe meer tijd en geld besteed om dezelfde opwinding te bereiken (tolerantie).

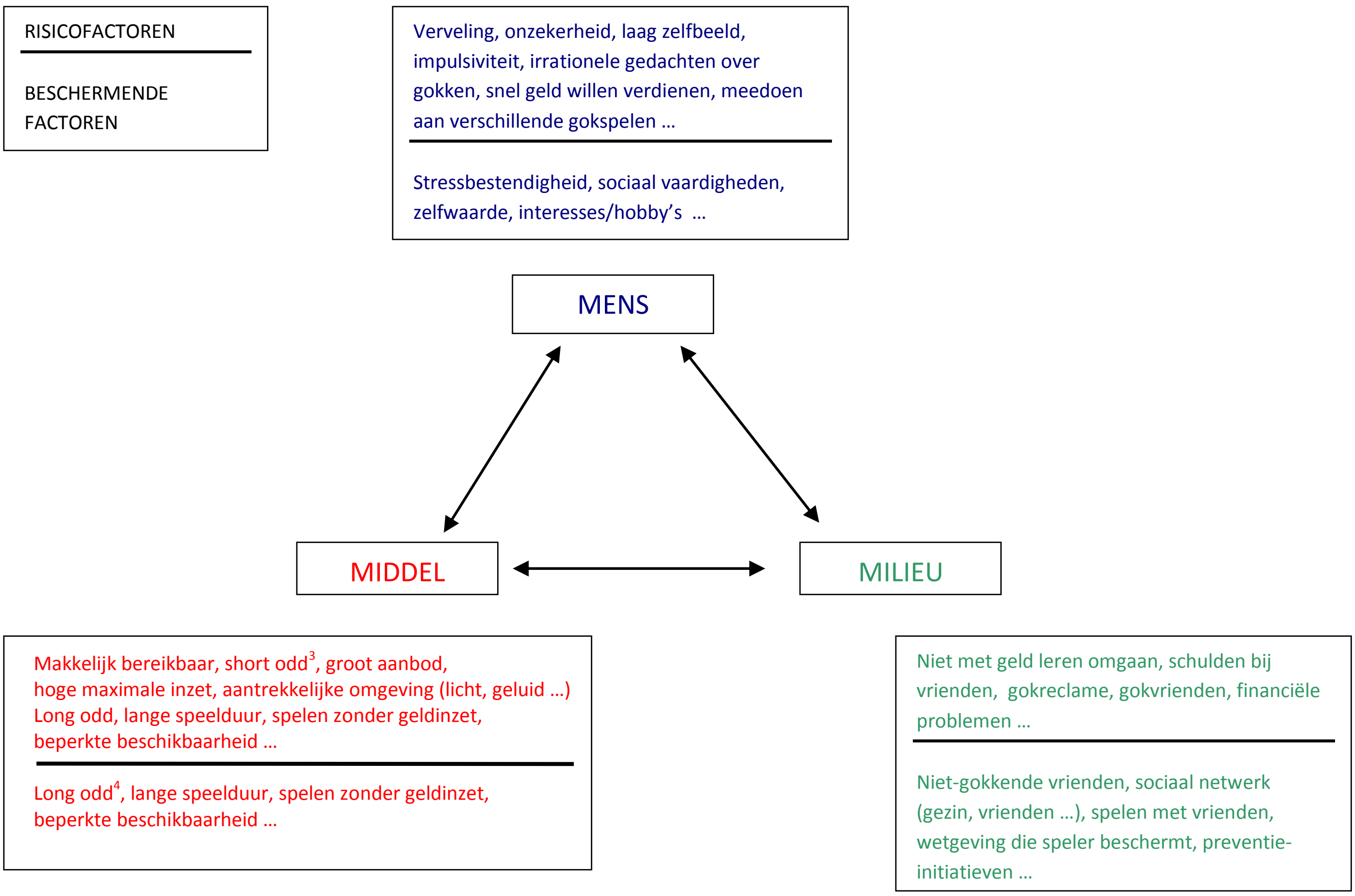
Een problematische gokker die stopt met gokken kan te maken krijgen met zowel psychische als lichamelijke onthoudingsverschijnselen. De onthoudingsverschijnselen zijn niet altijd even sterk aanwezig. Ze lijken op de ontwenningsverschijnselen van alcohol.

<u>Psychische onthoudingsverschijnselen:</u>
- neerslachtigheid, (milde) depressie
- agressie
- angst
- minderwaardigheidsgevoelens
- achterdocht
- schuldgevoelens
- zelfdodingsgedachten

<u>Lichamelijke onthoudingsverschijnselen:</u>
- slaapstoornissen
- vermoeidheid
- trillen
- transpireren
- hoofdpijn
- geheugenverlies
- maag- en darmklachten

3. Risicofactoren en beschermende factoren

Om te begrijpen hoe gokproblemen ontstaan en zich ontwikkelen is kennis over motieven, achtergronden en drijfveren van **de speler (Mens)** van belang. Ook het soort **spel (Middel)** en de **omgeving (Milieu)** waarin het wordt gespeeld zijn belangrijk. Deze drie groepen staan in interactie met elkaar en bepalen of mensen al dan niet problematisch gaan gokken. Bijvoorbeeld het is niet enkel de grote beschikbaarheid van gokgelegenheden (middel) dat er voor zorgt dat er meer mensen een gokprobleem hebben. Ook impulsief gedrag, verveling en onzekerheid (mens) bepalen mee het risico. Bij elke groep (mens, middel, milieu) zijn er enerzijds risicofactoren maar ook beschermende factoren.
Tijdens de begeleiding kunnen een aantal van de risicofactoren aan bod komen als de cliënt bereid is te praten over zijn risicosituaties (omstandigheden waarin de cliënt een grote drang voelt om te gokken. Zie ook het zelfhulpboekje p. 37). Beschermende factoren kunnen helpen wanneer er over ondersteuning bij minderen of stoppen gepraat wordt (bv. alternatieven voor gokken qua tijdsbesteding, gokgelegenheden vermijden, een vertrouwenspersoon vinden). Dit schema kan een handig hulpmiddel zijn bij het gesprek met cliënt.

[3] Short odd –spelen zijn spelen waarbij de tijd tussen de start van het spel en de uitslag ervan zeer kort is. Kansspelautomaten worden het meest 'short odd' beschouwd (tijd per spel varieert van drie tot tien à vijftien seconden. Men kent bijna onmiddellijk de uitslag.) Naarmate het spel meer 'short odd' is, zal de speler de neiging hebben om direct weer verder te spelen. Risico op controleverlies en problemen liggen hoger bij deze spelen.

[4] Bij 'long-odd' spelen is er een langere tijd tussen de start van het spel en de uitslag. Dit wordt algemeen als minder risicovol beschouwd op het vlak van afhankelijkheid.

4. Toegangsverbod kansspelen Klasse I en II

Gokkers kunnen zichzelf de toegang laten verbieden tot de casino's en speelautomatenhallen in België. Dit gebeurt door een toegangsverbod aan te vragen bij de Kansspelcommissie. Dit kan schriftelijk met een aanvraagformulier (zie p. 25). Het formulier staat ook op de website van de Kansspelcommissie: www.gamingcommission.fgov.be. De gokker vult dit formulier in en stuurt dit samen met een kopie van zijn identiteitskaart (recto verso) naar:
Kansspelcommissie
Kantersteen 47
1000 Brussel.
Men kan ook ter plaatse het formulier invullen.
Omdat het een vrijwillige uitsluiting betreft, kan deze ook herroepen worden. De vrijwillig uitgesloten speler vraagt persoonlijk de opheffing aan per aangetekend schrijven. Hij krijgt opnieuw toegang minimum drie maanden na ontvangst van de aanvraag door de Kansspelcommissie.

In Nederland kan men voor de Hollandcasino's een toegangsverbod of bezoekbeperking aanvragen, door het formulier 'Aanvraag bezoekbeperking of entreeverbod' in te vullen http://www.hollandcasino.nl/corporate/NL/Bezoekbeperking/default.htm.

> Peter, 49 jaar, leidde ooit een succesvolle KMO. De zaken draaiden goed en Peter spendeerde tijd en geld in de speelautomatenhallen en in het casino. De laatste jaren ging het zakencijfer bergaf. Zijn bezoekjes aan casino en speelautomatenhallen kon hij niet stoppen. Het gaf hem wat afleiding van de problemen met zijn zaak. Hij maakte meer en meer schulden. Zijn bedrijf is ondertussen failliet. Zijn vrouw heeft hem verlaten. Toch valt hij steeds terug in zijn oude gedrag, zelfs met het beperkte budget waarmee hij moet rondkomen. Spelen op de gokkasten is het enige amusement dat hij nog heeft. Met de begeleider spreekt hij af om een toegangsverbod voor casino's en kansspelautomatenhallen aan te vragen. Dit lukt. Hij kan nergens nog binnen. Maar ondertussen speelt hij wel op de bingo in het café, waar hij ook heel wat geld verliest.

Noot:
Op 1 februari 2010 is de Wet tot wijziging van de wetgeving inzake kansspelen (10 januari 2010) gepubliceerd in het Belgisch Staatsblad.
Deze wet treedt in werking **uiterlijk op 1 januari 2011**.

De nieuwe wet geeft **meer mogelijkheden tot uitsluiting uit kansspelinrichtingen** met registratieplicht (casino's, speelautomatenhallen, zowel offline als online). Tot nu kon enkel de speler zelf zich laten uitsluiten. De wet voorziet voor de **'belanghebbenden'** de mogelijkheid om personen met een gokverslaving te laten uitsluiten: *'het toegangsverbod kan op verzoek van elke belanghebbende worden uitgesproken. Het verzoek omvat de motieven en wordt ingediend bij de commissie. De commissie neemt haar beslissing na de betrokken speler uitgenodigd te hebben zijn verweermiddelen naar voor te brengen.'*

Federale Overheidsdienst Justitie

Kansspelcommissie

Dit document werd opgesteld door de Kansspelcommissie in het kader van artikel 54 § 3.1 van de wet van 7 mei 1999 op de kansspelen, de kansspelinrichtingen en bescherming van de spelers.

Aanvraag tot verbod op toegang.

Via dit formulier kan u voor uzelf het toegangsverbod tot de speelzalen van alle kansspelinrichtingen klasse I en II aanvragen. Het kan u steunen in uw strijd tegen de gokverslaving.

Vul dit formulier zorgvuldig in. Voeg er een kopie van uw identiteitskaart aan toe en stuur het op naar de Kansspelcommissie.

Naam :...

Voornamen :...

Straat :..................................Nummer :............Bus :........

Postcode:............Plaats:...

Geboortedatum:.......................Geboorteplaats:..................................

Nationaliteit:...

Rijksregisternummer:...

Verklaring

Ik, ondergetekende, ...

Vraag het toegangsverbod tot de speelzalen van alle automatische speelhallen en casino's aan.

Handtekening,

Datum,

Uw gegevens zullen worden opgenomen in een gegevensbestand bij de Federale Overheidsdienst Justitie. Dit teneinde u de toegang tot de speelzalen klasse I en II te ontzeggen.
Krachtens de wet van 8 december 1992 betreffende bescherming van de persoonlijke levenssfeer, hebt u het recht deze gegevens te consulteren, aan te passen en te laten verwijderen. Uw persoonlijke gegevens kunnen worden overgemaakt aan derden.

Federale Overheidsdienst Justitie
Kansspelcommissie
Waterloolaan 115
1000 Brussel

5. Soorten kansspelen/specifieke wetgeving/risico's

Wat is een kansspel?

Het gaat om een spel of een weddenschap met een **inzet**. Er is kans op verlies van de inzet of op winst voor spelers of inrichters. Bij het spelverloop, het bepalen van de winnaar of van de winst speelt het toeval een rol. Verliezen of winnen is dus afhankelijk van **'toeval'.**

Alle kansspelen zijn illegaal behalve degene die door de wetgever vergund zijn.

In België kan men op verschillende vergunde kansspelen gokken, onder andere op weddenschappen (zoals sportwedstrijden en paardenwedrennen), speelautomaten in speelautomatenhallen, internetsites, lotto of krasbiljetten, tafelspelen in casino's, belspelletjes op televisie, bingotoestellen in cafés enzovoort.

Soorten kansspelen (meest voorkomend in België)	**Wetgeving**	**Risicoverhogende kenmerken**
Casinospelen -Tafelspelen zoals baccara, black jack, chemin de fer, poker, roulette -Automatische spelen zoals spelen van het type videoslot, paardenwedrennen, rollenautomaten van het type Reel Slot, interactieve pokerspelen	- 9 vergunde casino's in België[5] - toegankelijk vanaf 21 jaar - elke bezoeker wordt geregistreerd - gemiddeld uurverlies is € 70 per speelkast[6] - geen kredietverlening mogelijk (wel mogen krediet- en debetkaarten gebruikt worden) - folder Kansspelcommissie met info over gokverslaving + hulpverleningsadressen moet aanwezig zijn - personen kunnen vrijwillig een toegangsverbod aanvragen - alcohol is toegelaten - roken is toegelaten - gratis dranken, geschenken, maaltijden aanbieden (max. bedrag € 50/week/persoon) is toegelaten - toezichthouder is de Kansspelcommissie	- tafelspelen: bezoekers denken vaak dat tafelspelen behendigheidsspelen zijn. Ze denken dat hoe vaker ze spelen, hoe beter ze kunnen spelen. Dit is een misverstand. Het toeval bepaalt welke kaarten men krijgt of op welk nummertje de roulette blijft stilstaan. - sommige mensen die een casino bezoeken, willen bij een bepaalde, financieel gegoede klasse behoren. Hierdoor geven ze vaak meer uit dan ze zich kunnen veroorloven. - door de aanwezigheid van automatische spelen is de drempel naar de tafelspelen in casino's minder hoog -De inzetten zijn hoger, dit heeft als gevolg dat men ook meer geld kan verliezen

5 Lijst vergunde casino's (vergunning A): http://www.gamingcommission.fgov.be

6 Het vastgelegde gemiddeld uurverlies geeft aan de speler de indruk dat hij/zij niet meer dan bijvoorbeeld € 70 (casino's), € 25 (speelautomatenhallen), € 12,5 (cafés) per uur kan verliezen. Niets is minder waar. Dit bedrag is het resultaat van een algemene berekening waarop elk toestel officieel geijkt is. Dit gemiddelde uurverlies geldt voor de automaat en niet voor de individuele speler die vaak met grotere inzetten speelt. In de praktijk kan de speler veel meer geld kwijt zijn dan het gemiddelde uurverlies. Bovendien zet de speler vaak de winst die hij opstrijkt bij één spel onmiddellijk weer in.

Automatische spelen in de speelautomatenhal In de speelhallen worden enkel automatische kansspelen uitgebaat. Er zijn 5 categorieën: - black-jack spelen - paardenweddenschappen - dobbelspelen - pokerspelen - roulettespelen	- 180 vergunde kansspelautomatenhallen in België[7] - toegankelijk vanaf 21 jaar - elke bezoeker wordt geregistreerd - gemiddeld uurverlies is € 25 per speelkast - geen kredietverlening mogelijk; er mogen ook geen krediet- of debetkaarten gebruikt worden; wel zijn er betaalterminals en geldwisselaars aanwezig -geen geldautomaten aanwezig - folder (Kansspelcommissie) met info over gokverslaving + hulpverleningsadressen moet aanwezig zijn - personen kunnen vrijwillig een toegangsverbod aanvragen - alcoholverbod - rookverbod - toezichthouder is de Kansspelcommissie	- automatische spelen zijn short-odd spelen. - hoogste percentage probleemgokkers vinden we terug in deze kansspelautomatenhallen - aanwezigheid van betaalterminals vergemakkelijken het opladen van de speelkaart met het risico meer geld te verspelen dan voorgenomen - men kan na 1 dag spelen al veel geld kwijt zijn
Caféspelen Twee kansspelen in drankgelegenheden - bingo (five ball) - one ball	- onbeperkt aantal cafés kan vergunning krijgen[8] - toegelaten vanaf 18 jaar - folder (Kansspelcommissie) met info over gokverslaving + hulpverleningsadressen moet aanwezig zijn - gemeente (lokale politie) staat in voor controles op de leeftijdsgrens - gemiddeld uurverlies is € 12,5 per speelkast	- laagdrempelig - controle op leeftijdsgrens gebeurt niet altijd - grote beschikbaarheid (veel cafés baten deze toestellen uit)

7 Adressenlijst vergunde speelautomatenhallen (vergunning B)http://www.gamingcommission.fgov.be

8 Lijst vergunde cafés (vergunning C):http://www.gamingcommission.fgov.be

	- er mag geen krediet verleend worden[9] - geen geldautomaten toegelaten, wel geldwisselaars - toezichthouder is de Kansspelcommissie	
Online kansspelen Op het internet is er een ruim aanbod van kansspelmogelijkheden (meer dan 150.000 sites) zoals roulette, poker, blackjack, bingo, sportweddenschappen, weddenschappen op evenementen, virtuele paardenraces enzovoort.	- illegaal in België - servers van goksites staan in landen die wel vergunningen verstrekken	- laagdrempelig (geen registratie) - grote bereikbaarheid (24 uur per dag, 7 dagen per week) - ontbreken van overheidscontrole of toezicht - websites stimuleren het spelen door eerst de mogelijkheid te bieden om gratis te spelen (waarbij de speler vaak wint) - geen sociale controle - geen leeftijdsgrens
Televisie- en belspelletjes Spelletjes op de commerciële televisie waarbij de tiende of twintigste beller kans maakt om bij een goed antwoord, geld te winnen.	- Vallen onder toezicht van Kansspelcommissie - Telefoonkostprijs per deelname is max. € 2 - opbrengst per spel maximaal € 5000 - volumebellers (spelers die meer dan € 50 per dag spenderen) moeten door hun operator verwittigd worden - toegelaten vanaf 18 jaar	- laagdrempelig - aantrekkelijk wegens de (soms) zeer gemakkelijke vragen - de speler heeft niet onmiddellijk zicht op de kosten die hij maakt; de telefoonrekening valt soms pas weken later in de bus (slechts 1 tot 3% van de inkomsten wordt als winst aan de spelers uitbetaald, wat in vergelijking met andere gokspelen, zoals lotto, heel weinig is) - controle op leeftijdsgrens gebeurt mondeling

[9] Cafébazen mogen geen geld lenen aan de spelers. Zij kunnen dan ook de terugbetaling van speelschulden niet afdwingen of opvragen in het kader van 'schuldbemiddeling'.

Spelen van de Nationale Loterij -Trekkingsspelen (meestal twee trekkingen per week): lotto, joker, keno, euromillions -Krasloten (de speler weet onmiddellijk of hij gewonnen heeft): astro, 21, bingo, presto, subito, win for life	-Nationale Loterij staat niet onder toezicht van de Kansspelcommissie (justitie) maar heeft een eigen voogdijminister (financiën). -Spelen zijn toegelaten vanaf 18 jaar	-Lotto wordt gezien als een long-odd kansspel -Krasloten zijn short-oddspelen en dus riskanter. De bedragen die aan loterijspelen besteed worden zijn minder groot dan die op de automatische kansspelen. Voor sommige groepen in de samenleving kunnen de bedragen die besteed worden aan lotto en krasloten echter problematisch zijn.
-Online spelen zoals Lotto, Joker, Euro millions, Keno, Pick 3, Superjoker, Keno.	-toegelaten vanaf 18 jaar (elektronische identiteitskaart/rijksregisternummer) -geen kredietkaarten toegelaten (geld inzetten via spelersrekening, op te laden via overschrijving, online banking of gekochte herlaadkaart 'e-ticket' van € 10, 20, 25 of 50) -max. 500 € op speelrekening,storting max. € 300 per week -max. verlies/dag kan door speler zelf ingesteld worden (max. verlies € 100 /24 uur) -winsten boven de € 50 worden op de bankrekening van de speler gestort. -spelers kunnen zichzelf uitsluiten: tijdelijk (1 week tot 1 maand) of definitief. Als men zich 3 maal tijdelijk uitsluit op 1 jaar wordt dit automatisch een definitieve uitsluiting)	-laagdrempelig -verminderde sociale controle -24 uur per dag bereikbaar -max. verlies/dag is vrij hoog -geldstorting per week ligt vrij hoog (=€ 1.200/maand)

Op 1 februari 2010 is de Wet tot wijziging van de wetgeving inzake kansspelen (10 januari 2010) gepubliceerd in het Belgisch Staatsblad.
Deze wet voorziet onder andere de regulering van online spelen en wedkantoren. Deze wet treedt in werking uiterlijk op 1 januari 2011. Er zijn nog geen uitvoeringsbesluiten.

De nieuwe wet geeft **meer mogelijkheden tot uitsluiting uit kansspelinrichtingen** met registratieplicht (casino's, speelautomatenhallen, zowel offline als online). Tot nu kon enkel de speler zelf zich laten uitsluiten.
De nieuwe wet voorziet ook voor de 'belanghebbenden' de mogelijkheid om personen met een gokverslaving te laten uitsluiten: *'het toegangsverbod kan op verzoek van elke belanghebbende worden uitgesproken. Het verzoek omvat de motieven en wordt ingediend bij de commissie. De commissie neemt haar beslissing na de betrokken speler uitgenodigd te hebben zijn verweermiddelen naar voor te brengen.'*
Het toegangsverbod geldt automatisch voor personen voor wie het verzoek tot collectieve schuldenregeling toelaatbaar werd verklaard.

Online kansspelen **Vergunde online kansspelen door** -Casino's (vergunning A +) -Speelautomatenhallen (vergunning B+) -Inrichters van weddenschappen (vergunning F1+)	 -onder toezicht van de Kansspelcommissie -A+, B+: verboden onder de 21 jaar -F1+: verboden voor minderjarigen -betaling met kredietkaarten is verboden	 -vergunde online kansspelen bieden een zekere bescherming voor de consument maar risico's op problematisch gokken blijven hoog: laagdrempelig, grote bereikbaarheid, geen sociale controle.
Weddenschappen <u>Wedkantoren (vast)</u> Weddenschappen op paardenrennen (men kan daarvoor terecht bij de wedkantoren van o.a. Ladbrokes, TF Belge) Sportweddenschappen (nationaal, internationaal voetbal, tennis, wielrennen, motorsport, windhondenrace ...). Men kan daarvoor terecht bij de wedkantoren van o.a. Ladbrokes, TF Belge, Dumoulin, Vincennes.	 -onder toezicht van de Kansspelcommissie -toegankelijk vanaf 18 jaar -geen gemiddeld uurverlies vastgelegd voor weddenschappen -geen verkoop van alcohol toegelaten in dezelfde ruimte -betaling met kredietkaarten is onmogelijk -geen geldautomaten toegelaten, wel geldwisselaars	 -laagdrempelig

Weddenschappen op gebeurtenissen In de vaste wedkantoren zijn ook twee automatische kansspelen toegelaten -<u>Wedkantoren (mobiel)</u> Tijdelijk voor de duur en op de plaats van een evenement,sportwedstrijd of sportcompetitie (vergunning F2: voor 3 jaar, aanneming van weddenschappen voor rekening van de houder van een vergunning klasse F1, inrichting van weddenschappen, vergunning voor 9 jaar) -<u>Krantenwinkels:</u> Onderlinge weddenschappen op paardenrennen en weddenschappen op sportevenementen zijn toegelaten(vergunning F2)	- folder Kansspelcommissie met info over gokverslaving + hulpverleningsadressen moet aanwezig zijn -Er mogen geen alcoholische dranken verkocht worden voor verbruik ter plaatse	

Hulpverleningsadressen

1.Ambulante hulpverlening

Provincie Antwerpen
VAGGA
Verslavingszorg en –preventie
Ketsstraat 17
2018 Antwerpen
Tel 03 235 21 74

CGG Kempen
De Meander
Parklaan 55, bus 16-17
2300 Turnhout
Tel 014 47 12 20

Brussel
CGGZ Brussel / Houba
Houba de Strooperlaan 136
1020 Brussel
Tel 02 478 90 90

Provincie Limburg
VGGZ Limburg, CAD Limburg
Luikersteenweg 134
3500 Hasselt
Tel 011 27 42 98

Provincie Oost-Vlaanderen
CGG Eclips
CAT curatiehuis
Lange Violettestraat 84
9000 Gent
09 223 89 99

CGG Waas en Dender
Delta
Antwerpsesteenweg 187
9100 Sint-Niklaas
03 760 00 50

Provincie Vlaams-Brabant
CGG Vlaams-Brabant Oost
Vital Decosterstraat 86
3000 Leuven
Tel 016 32 97 00

Provincie West-Vlaanderen
CGG Noord-West-Vlaanderen
Frère Orbanstraat 143
8400 Oostende
Tel 059 50 05 00

Poliklinisch Ontwenningscentrum (POC)
Ruddershove 10
8000 Brugge
Tel 050 45 23 90

2.Zelfhulpgroep:

Werkgroep tegen gokverslaving (WTGV)
Tel 02 532 58 26
www.wtgv.be

3.Hulplijnen:

SOS Spelen 0800/35 777
Op dit gratis nummer kan de speler 24 per dag, 7 dagen per week terecht met alle vragen over gokverslaving.

De DrugLijn
Voor informatie- en hulpvragen kan men terecht bij De DrugLijn:

Via telefoon: 078 15 10 20
De DrugLijn zit klaar voor een anoniem, objectief en vertrouwelijk gesprek. Ze luisteren naar uw verhaal, zonder te oordelen of te veroordelen. Ze geven concrete informatie, een eerste advies en/of adressen voor hulp en preventie mee.
ma-vr 10 u tot 20 u (niet op feestdagen)
Vanaf een vast toestel belt men aan voordeeltarief.

Mail via www.druglijn.be

Langs deze weg kan men anoniem vragen mailen. Op die site vindt men overigens meer dan tweehonderd pagina's informatie over drank, drugs, pillen en gokken, én over De DrugLijn zelf.

Binnen de 5 werkdagen ontvangt men een antwoord op maat.

4.Residentiële hulpverlening:

Hierbij maken we een onderscheid tussen enerzijds klinieken waar men met 'gokken' als primaire problematiek terecht kan **(*)**. Daar kan men dus terecht als men enkel deze klacht heeft. Anderzijds zijn er klinieken waar men met gokken als secundaire problematiek terecht kan. Aanleiding voor opname kunnen problemen zijn die voortkomen uit het gokprobleem of ermee samengaan, zoals suïciderisico, depressie, crisissituatie of een andere afhankelijkheidsproblematiek.

Provincie Antwerpen

Psychiatrisch Centrum Broeders Alexianen
Afdeling 1 en 3 A
Provinciesteenweg 408
2530 Boechout
03 455 75 31

Psychiatrisch Centrum Sint-Norbertushuis
Stationsstraat 22c
2570 Duffel
015 30 40 30

Psychiatrisch Ziekenhuis Stuivenberg
Lange Beeldekensstraat 267
2000 Antwerpen
03 217 71 11

Provincie Limburg

Psychiatrisch Ziekenhuis Sancta Maria **(*)**
Afdeling 7 Ter Eiken
Melverencentrum 111
3800 Sint-Truiden
011 69 06 11

Psychiatrisch Centrum Ziekeren
Halmaalweg 2
3800 Sint-Truiden
011 78 95 11

Medisch Centrum Sint-Jozef
Abdijstraat 2
3740 Bilzen
089 50 91 11

Ziekenhuis Oost Limburg
TEPSI (Toxicomanen Eenheid voor Psychiatrische SpoedInterventie)
Schiepse bos 6
3600 Genk
089 32 56 91

Provincie Oost-Vlaanderen

Psychiatrisch Centrum Dr. Guislain
Opname 3
Sint-Juliaanstraat 1
9000 Gent
09 243 55 55

Psychiatrisch Ziekenhuis Sint-Camillus
Beukenlaan 20
9051 Sint-Denijs-Westrem
09 222 58 94

Psychiatrisch Centrum Sint-Jan-Baptist
Suikerkaai 81
9060 Zelzate
09 342 28 28

Provincie Vlaams-Brabant

EPSI-unit (crisisafdeling voor eerste psychiatrische spoedinterventies)
UZ Gasthuisberg
Herestraat 49
3000 Leuven
016 34 39 00

Psychiatrische Kliniek Broeders Alexianen
Ter Dennen
Liefdesstraat 10
3300 Tienen
016 80 75 11

Provincie West-Vlaanderen

Psychiatrisch Ziekenhuis Heilig Hart **(*)**
Poperingseweg 16
8900 Ieper
057 23 91 11

Algemeen Ziekenhuis Sint-Jan
EPSI (Eenheid voor Psychiatrische SpoedInterventie)
Ruddershove 10
8000 Brugge
050 45 39 84

Kliniek Sint-Jozef
Ontwenningsafdeling
Boterstraat 6
8740 Pittem
051 46 70 41

Websites
www.hoeveelisteveel.be
www.gokkliniek.be
www.blogjespel.be
www.gokhulpverlening.nl
www.gokkendebaas.nl
www.vad.be

Wilt u uw kennis over gokken meten? Ga dan naar
www.hoeveelisteveel.be/kennistest.html

Geraadpleegde literatuur

Broothaerts, J.P. & Tack, M. (red) (2001). *Verslaving en motivationele gesprekstechnieken. Handboek: het motivationele gesprek*. Leuven –Apeldoorn:Garant.

De Donder, E. (2007). *Alcohol, illegale drugs, medicatie en gokken. Recente ontwikkelingen in Vlaanderen 2005-2006.* Brussel: VAD.

De Vos, T.(red.) (1995). *Gokverslaving. Hulpverlening en preventie*. Lisse:Swets & Zeitlinger.

Franken, I., van den Brink, W. (red) (2009). *Handboek verslaving.*Utrecht: De tijdstroom uitgeverij.

Kansspelcommissie (2008). *Activiteitenverslag 2008*. Brussel:FOD Justitie. Internetsite: http://www.gamingcommission.fgov.be. Afgehaald op 10 juli 2009.

Kerssemakers, R., van Meerten, R., Noorlander, E., Vervaeke, H. (red) (2008). *Drugs en alchol.Gebruik, misbruik en verslaving.* Houten: Bohn Stafleu van Loghum

Miller, W.R. & Rollnick, S. (2005).*Motiverende gespreksvoering. Een methode om mensen voor te bereiden op verandering.* Ekklesia.

Rollnick, S.,Miller, W.R., Butler, C.C. (2009).*Motiverende gespreksvoering in de gezondheidszorg. Werken aan gedragsverandering als je maar 7 minuten hebt.* Ekklesia.

Minet, S., Mejias, C., Somers, W., Hoffman, E., Servais, L., De Smet, S., Delmarcelle, C., Joris, L., Patesson, R. & Steinberg, P. (2004). *Gokken: ontspanning of verslaving. Enquête gokken en gokverslaving.* Brussel: Rodin Stichting.

Van Reybrouck, T. (2006). *Zelfhulpboekje. Als je partner drinkt…* . Brussel: VAD.

Verstuyf, G. (2007). *Dossier vroeginterventie*. Brussel: VAD.

Willemen, R. (2006).*Dossier gokken*. Brussel: VAD.

Boodschap in een fles voor eerstelijnshulpverleners/cd-rom (2006). Brussel: VAD.

http://www.vnn.nl/index.cfm?pid=221#Hoe%20herken%20je%20probleemgebruik

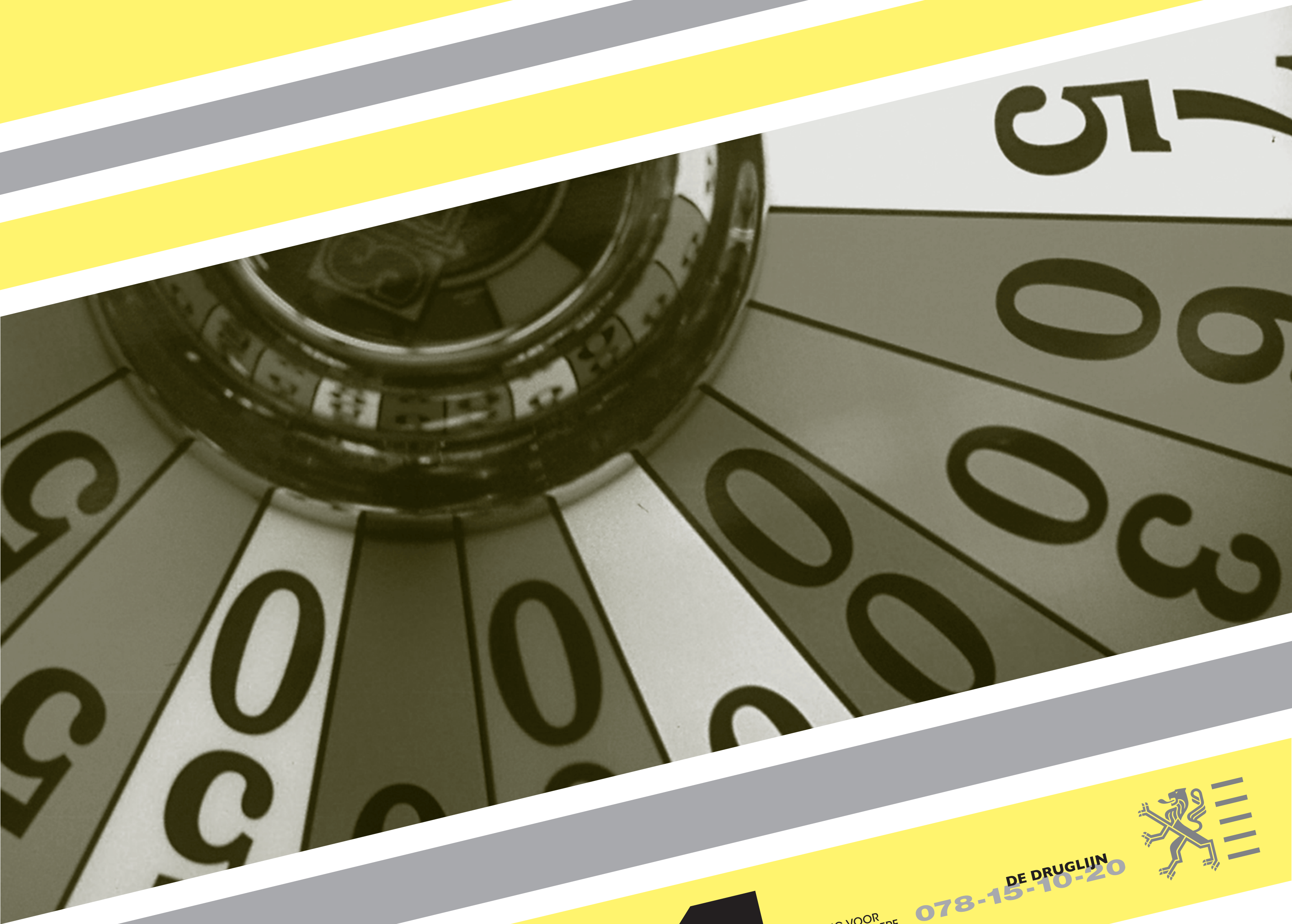
http://www.gokwijzer.nl/

http://www.voorkom.nl/PDF/Werkplan%20Gokken.pdf

Wet tot wijziging van de wetgeving inzake kansspelen Publicatie : 2010-02-01

http://www.staatsbladclip.be/staatsblad/wetten/2010/02/01/wet-2010009070.html

Studiedag Nationale Loterij 3 december 2009

DE DRUGLIJN
078-15-10-20

VAD
VERENIGING VOOR
ALCOHOL- EN ANDERE
DRUGPROBLEMEN VZW

v.u.: Frieda Matthys Vanderlindenstraat 15 | 1030 Brussel